

ВІДГУК
 офіційного опонента
ШАПОВАЛА Юрія Івановича
 на дисертаційне дослідження
БОРЯК Тетяни Геннадіївни
«Усна історія
у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та
інформаційний потенціал корпусу свідчень»,
 поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
 за спеціальністю
 07.00.06 - історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
 дисципліни

Розпочну з одного прецікавого усного свідчення про Голодомор. На схилі життя один з найбільш відданих сталінських соратників В'ячеслав Молотів неодноразово зустрічався з письменником Феліксом Чуєвим, згадував минуле. Ці зустрічі стали матеріалом для книжки Чуєва «100 бесід з В'ячеславом Молотовим», надрукованої у 1999 році. Ось уривок з однієї з бесід:

« – У письменницькому середовищі говорять про те, що голод 1933 року був спеціально організований Сталіним і усім вашим керівництвом.

– Це говорять вороги комунізму!...

– Але начебто майже дванадцять мільйонів загинули від голоду в 1933-му...

– Я вважаю ці факти не доведені, – стверджує Молотов.

– Не доведені?..

– Ні, ні в якому разі. Мені доводилося в ті роки їздити на хлібозаготівлі. Так що я не міг пройти повз такі речі. Не міг. Я тоді побував на Україні двічі на хлібозаготівлях, у Сичово, на Уралі був, у Сибіру – що ж, я нічого не бачив, чи що? Абсурд! Ні, це абсурд».

Це дійсно абсурд, оскільки на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 3 серпня 1932 року ні хто інший, як Молотів, сказав: «Ми стоїмо дійсно перед примарою голоду і до того ж у багатих хлібних районах». А в Україні він особисто керував Надзвичайною комісією, що розпочала роботу наприкінці жовтня 1932 року і здійснювала безжальні заходи на селі, фактично організовувала голод.

Минули роки і Молотов настільки повірив у ту офіційну неправду, якою на довгі десятиліття були оповиті події початку 1930-х років, що нібито вступав у конфлікт сам із собою. Насправді його амнезія диктувалася тією офіційно продуктивною дезінформацією і відвертою брехнею про голод початку 1930-х років, що їх путінська Росія поновила в сучасному російському публічному, дидактичному і навіть в науковому дискурсах.

Наведеного прикладу достатньо, щоб зрозуміти актуальність і значущість теми, що її взялася дослідити Тетяна Боряк. Цілком очевидна цінність правдивих свідчень про Голодомор і фахової презентації правдивих очевидців злочину (на відміну від, наприклад, фальшивих спогадів Молотова як одного з організаторів цього злочину). Дисертантка слушно підкреслює, що історія Голодомору, крім іншого, це «історія півстолітнього замовчування, дезінформації, маніпуляцій, відвертої брехні совєтів. Це голоси очевидців голоду: як тих, кому вдалося вирватися з совєтського «раю», і вони змогли оприлюднити свій досвід виживання в еміграції, так і тих, кому влада затикала рота до кінця 1980-х рр.» (стор. 10).

Важливою рисою праці Т. Г. Боряк є інтердисциплінарний характер. Дисертантка розширює фокус дослідження Голодомору і вносить цю проблематику у сфери спеціальних історичних дисциплін (архівознавства, джерелознавства), теорії і практики усної історії, студій травми, пам'яті, геноцидів, совєтського тоталітаризму, біографії і просопографії.

Дисертантка поставила за мету здійснити аналіз наявного корпусу усноісторичних джерел Голодомору у контексті часу, місця та обставин їхнього створення, впливу політичних умов на цей процес, ролі усної історії у дослідженні Голодомору та її джерелознавчого потенціалу. Відповідно до мети було окреслено завдання. Серед них – аналіз стану наукової розробки проблеми, визначення специфіки усноісторичних джерел та інших джерел особового походження, що давали правдиву картину трагедії голоду і тим цим спростовували офіційні комуністичні наративи. Важливим є завдання простежити обставини, простір, політичні чинники записування усної історії та пригадування про голод (з початку 1930-х років і до кінця 1980-х років), висвітлити специфіку середовища та процеси розгортання усноісторичних проєктів Голодомору в Україні за новітньої доби, з'ясувати особливості, контент та обсяги джерел особового походження про голод у тематичних мережевих ресурсах, співставити інформаційний потенціал офіційної документації та джерел

особового походження, зокрема, щодо конфіскації незернових запасів і їжі як ключового інструменту злочину геноциду.

Ще на два дослідницькі завдання варто звернути окрему увагу. Дисертантка прагнула порівняти засади політики пам'яті щодо Голодомору в Україні та російських інтерпретацій подій, пов'язаних з голодом в СРСР. А голод, як відомо, охопив величезні території (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга, Західний Сибір, Центрально-Чорноземна область, Казахстан). Нарешті дисертація містить погляд її авторки на перспективи картографування усної історії на прикладі гарвардського проєкту ГІС-Атласу Голодомору.

Аналіз дисертаційної роботи засвідчує, що Т. Г. Боряк успішно впоралась з поставленими завданнями. Логічними і підпорядкованими дослідницьким завданням є хронологічні (а це фактично 90 років!) і територіальні (це власне Україна та її близьке і далеке зарубіжжя) рамки дослідження.

Цілком логічною є структура дисертації. *Перший розділ* містить короткий аналіз теоретичних напрямків сучасних підходів до усноісторичних досліджень. Проте ключове завдання цього розділу – представити історіографію і джерельну базу дослідження. Таке представлення зроблено на професійному рівні, вельми скрупульозно.

У *другому розділі* дисертації йдеться власне про усну історію як джерело і метод дослідження Голодомору. Складнощі створення усноісторичного джерела; площини кореляції усної історії: офіційна історія / персональний наратив; час / пам'ять; травма / пригадування; діалог інтерв'юера і респондента та основні засади фіксації усних свідчень; специфічні риси усноісторичного наративу; усна історія і політика пам'яті – ці питання знаходяться в полі уваги дисертантки. Крім того вона розглядає український досвід на тлі російських практик спотворення історичного наративу. Все це призводить до такого висновку: «Огляд української та російської політики пам'ятей демонструє, що історична міфологія в Росії перетворилась на поле битви, де в російських зерновиробних регіонах немає місця жертвам голоду (один-єдиний пам'ятник у регіоні є підтвердженням цього); його практично немає й на Кубані. Принаймні з погляду політики пам'яті, втіленої в меморіалізації місць поховань жертв від голоду, історична пам'ять українців про голод 1932–1933 рр. є незрівнянно інклюзивнішою та репрезентативнішою» (стор. 219).

Цей розділ дисертації слугує своєрідним прологом до проблематики, якій присвячено наступний, *третій розділ*. Він є найбільшим за обсягом в дисертаційному дослідженні. І саме цей розділ можна обґрунтовано вважати ключовим в у праці Т. Г. Боряк. У розділі йдеться про еволюцію усноісторичних джерел відповідно до запропонованої дисертанткою періодизації. Тут також містяться орієнтовні обрахунки відповідних сегментів корпусу усноісторичних джерел. Дисертантка здійснила велику роботу з кодифікації джерельного масиву, витвореного на кожному з позначених етапів (а це 1930-ті роки, німецька окупація 1941-1944 років, 1945 - друга половина 1980-х років). У цьому розділі вдало проаналізовано процес і зміст реалізації усноісторичних проєктів в «перебудовний» період і після відродження незалежності України в серпні 1991 року. Тут містяться вперше охоплені в такому масштабному засязі класифікація наявних електронних ресурсів з проблематики Голодомору, авторські обрахунки орієнтовних обсягів масиву усної історії (опублікований наратив, свідчення про голод у державних архівних установах України, усна історія голоду в бібліотечних, музейних та освітніх закладах).

Четвертий розділ дисертації присвячено інформаційному потенціалу усних свідчень у джерелознавчому вимірі. У ньому співвідношення документальних та усноісторичних джерел, їхні основні інформаційні блоки розглянуто, зокрема, крізь призму фіксації в документальних джерелах та усній історії обшуків та вилучення їжі як ключових інструментів геноциду; на прикладі спеціального розділу (модуля) ГІС-Атласу “МАПА”, розробленого дисертанткою на основі даних усної історії, продемонстровано перспективи застосування новітніх геоінформаційних технологій у студіях Голодомору.

Завершується дисертаційна робота висновками і солідним, кваліфіковано структурованим списком використаних джерел та літератури.

Ознайомлення з дисертаційним дослідженням Т. Г. Боряк дає підстави оцінити його як новаторське, адже до появи цього дослідження подібні студії з проблематики Голодомору не здійснювались. Окремо хотілось би підкреслити неабияку ерудицію дисертантки у знанні об’єкта дослідження і вміння професійно опрацьовувати матеріал. Без перебільшення можна стверджувати, що жоден серйозний дослідник різних аспектів проблеми

причин, перебігу і наслідків Голодомору не зможе ігнорувати працю Т. Г. Боряк.

Автореферат дисертації цілковито відбиває зміст і ключові результати дослідження. Дисертація не містить плагіату чи будь-яких перекручень, фабрикації чи фальсифікації. Т. Г. Боряк продемонструвала належні академічний професіоналізм, здатність визначати і розв'язувати важливі і складні науково-дослідні завдання. Як засвідчує автореферат (див. стор. 5-7), дисертація мала достатньо репрезентативну апробацію на авторитетних наукових форумах, а наукові результати знайшли відображення у 41-й (з-поміж них п'ять у виданнях, що індексуються у Web of Science та Scopus) публікації дисертантки.

Даючи загальну позитивну оцінку дисертаційній праці Т. Г. Боряк, варто висловити і деякі зауваження, які радше мають характер побажань для майбутніх дослідів дисертантки.

1. Напевно дисертантка (з її дослідницьким досвідом) могла б докладніше зупинитись у першому розділі на тому, в чому полягають аргументи тих дослідників, які на відміну від, як мовиться в дисертації, «консолідованого підходу більшості українських істориків», займають «прокурорську» позицію, обвинувачують колег у «створенні стереотипованої культурної пам'яті про Великий Голод». На сторінці 27 Т. Г. Боряк згадує лише Георгія Касьянова. І згадка ця побіжна. Тим часом цікаво було б прочитати міркування авторки про те, як співвідносяться фундаментально опрацьовані нею усні свідчення про Голодомор з твердженнями тих, хто вважає, що історики в Україні лише виконували якесь «держзамовлення» чи виявляли «націоналістичні» почуття, пишучи свої розвідки чи збираючи свідчення (в тому числі й усні) про голод 1932-1933 років.
2. Третій розділ роботи починається такою тезою: «Початковий етап формування сучасного масиву усноісторичних джерел про Голодомор сягає доби самої катастрофи. Зрозуміло, в тогочасному інформаційному полі був геть відсутній будь-який дискурс про голодування, а офіційна советська пропаганда заколисувала наївний вільний світ повідомленнями про успіхи «комуністичного будівництва» і творення раю на землі» (стор. 222). Це твердження можна прийняти лише частково, адже колективний Захід не лише

«заколисувався», а й демонстрував цинічно-прагматичне ставлення до СРСР. Знаючи про те, який режим панує, знаючи, що Кремль робить з власними громадянами, західні компанії купували у сталінської Росії за демпінговими цінами дерево, бензин, збіжжя тощо. При цьому остракізму піддавалися ті, хто намагався писати правду про реалії «соціалістичного раю». Тут прикладом можуть бути не лише Гарет Джонс чи Малколм Маггерідж, а й дехто з італійських журналістів в добу Муссоліні.

3. На мою думку, в дисертації бракує важливого усного свідчення про Голодомор від самого його організатора – тобто від Сталіна. Таке свідчення можна знайти у четвертому томі спогадів Вінстона Черчіля про Другу світову війну. Згадуючи про щедрий обід і випивку у Сталіна, Черчіль наводить сталінські вислови про народобивство примусовою колективізацією і штучним голодом 1933 року. Сталін назвав кількість жертв – 10 мільйонів селян, принесених в жертву. Можливо, у подальших дослідженнях дисертантка успішно використає і цей не дуже широко відомий фрагмент спогадів знаного британського політика.
4. Висновки по кожному з розділів дисертації подекуди справляють враження описовості та своєрідних коротких анотацій результатів реалізації окремих завдань дисертаційного проекту. Натомість загальні висновки по дисертації (стор. 514-525) є мериторичними. Єдине побажання: сформульовані дисертанткою рекомендації і пропозиції для подальших досліджень варто було сформувати у окремий, можливо заключний текстовий блок у загальних висновках.
5. Як це буває з іншими працями, в дисертації трапляються дрібні неточності або те, що підлягало б уточненню. Наведу лише деякі приклади.
 - Американську дослідницю Енн Еплбом дисертантка чомусь представила як «американсько-польську історикиню та журналістку» (див. стор. 8 автореферату).
 - Редакції підлягає частина тексту, в якій йдеться про Юджина Лайонса (стор. 255 дисертації).
 - На стор. 310 дисертації йдеться про судовий процес в Парижі проти неповерненця, колишнього радянського функціонера Віктора Кравченка: «Його опонент, редактор журналу "Les

Lettres françaises" А. Вюрмесер, ще на початку процесу аргументував, що В. Кравченко є колаборантом лише тому, що його книгу цитував Геббельс у 1944 р.». Геббельс не міг цитувати книжку Кравченка «Я обраю свободу», оскільки вона вийшла друком у 1946 році. Напевно, це належало зауважити дисертантці.

Деякі зауваження були висловлені дисертантці особисто, але вони не впливають на загальну високу оцінку роботи, яку можна вважати досягненням останніх років у справі наукових досліджень історії і практик Голодомору.

Unus testis – nullus testis (один свідок – не свідок). Так мовить відома приповідка. Своєю дисертацією Т. Г. Боряк змогла, фігурально кажучи, зібрати тисячі свідків тієї біди, яка докорінно змінила Україну. «З Голодомору, – підкреслює дисертантка, – Україна вийшла іншою – *советською*, зі слухняними селянами, загнаними до колгоспів, зі страхом перед владою та голодом, – примара останнього не полишала їх впродовж цілого життя... І все ж колективна пам'ять увиразнилась у понад ста тисячах усноісторичних джерел, що були записані у десятках країн світу упродовж 1933–2022 рр. – за різних обставин, в результаті численних усноісторичних проєктів та, що важливо, – розслідувань правників. Останні, у відповідності з понятійним інструментарієм, що походить від 1948 р., стали своєрідними міні-трибуналами над лихочинцями. Це дозволило поступово відійти від упослідженого, зневаженого наративу. Спершу Голодомор перетворився на нагадування про душогубство, вчинене Кремлем, надалі обернувся на обвинувачення у його скоєнні та, нарешті, був визнаний як вчинений РФ геноцид в Україні» (стор. 607).

На мою думку, варто солідаризуватись з таким висновком і маємо підстави для загального висновку: дисертаційна робота відповідає спеціальності 07.00.06 - історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, і профілю спеціалізованої вченої ради Запорізького національного університету Д 17.051.01. За науковим рівнем, завершеністю і самостійністю, новизною постановки завдань, обґрунтованістю висновків і основних положень, теоретичним і практичним внеском дисертаційне дослідження у вигляді монографії *Боряк Тетяни Геннадіївни* на тему «*Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та*

інформаційний потенціал корпусу свідчень», відповідає «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 1197 від 17 листопада 2021 р., п.п. 7-9, а авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 - історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу теорії та історії політичної науки
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України, заслужений діяч науки і техніки України

Ю.І.ШАПОВАЛ